

JEZIKOSLOVNA MONOGRAFIJA O/V OKOLIŠČINAH, KI OMOGOČAJO DOBRO IN ZLASTI UPORABNO ANALIZO PROSTORSKIH IN ČASOVNIH OKOLIŠČIN

Marie Mikulová, Jarmila Panevová: *Formy a funkce okolnostních určení v češtině. Určení prostorová a časová*. Ur. Jan Hajič. Praga: Institute of Formal and Applied Linguistics, MatfyzPress MFF UK (Studies in Computational and Theoretical Linguistics, 23), 2021. 197 str.

Namen in cilj dela. To delo predstavlja, kako je jezikoslovno proučevanje s svojimi tako teoretičnimi kot metodološkimi zasnovami in usmeritvami lahko učinkovito podprto s tehnološkimi zmožnostmi, zlasti z dovolj zmogljivim računalniškim oz. programskim orodjem. Slednje namreč omogoča, da se (dovolj) dobro utemeljena teoretična izhodišča (v tem primeru so to izhodišča praške jezikoslovne smeri funkcijskega generativnega opisa z osnovateljem Petrom Sgallom in sodelavci, med katerimi je tudi soavtorica te knjige Jarmila Panevová),¹ dá učinkovito potrditi in zlasti uporabno dopolniti z analizo konkretnega gradiva. Zlasti dovolj obširno analizo gradiva pa v današnjem času dopuščajo besedilni korpusi, ki morajo biti v dovoljšni meri in ustrezno označeni, tako oblikoslovno kot skladenjsko. Za najoptimalnejše teoretično in metodološko izhodišče, ki korpusnemu obsegu in širini omogoča dovolj celovito, skladno in koherentno obravnavo, pa se je potrdil koncept funkcijske odvisnostne slovnice.

Funkcijski generativni opis (Funkčni generativni popis /FGP/), ena od praških jezikoslovnih smeri z začetka šestdesetih let prejšnjega stoletja in tisočletja, združuje osnovna načela funkcijskega strukturalizma in tvorbeno-pretvorbene slovnice in v ospredje postavlja razmerja med funkcijo, obliko in hierarhično zgradbo jezikovnega sistema z vidika hierarhije odvisnostnih razmerij, ki izhajajo iz tvorbeno-pretvorbene prenosa s pomenske ravnine povedja in njegovih udeleženskih vlog.² Ravno zato je bil funkcijski generativni opis izbran za teoretično in metodološko izhodišče za predstavitev površinskoskladenjskih in pomenskoscladenjskih razmerij v Praški odvisnostni drevesnici (Prague Dependency Treebank /PDT/). In eden izmed glavnih ciljev tovrstnih razprav je tudi stalno izpopolnjevanje dosedanjih razčlenjevalnikov. Neke vrste testiranje zmogljivosti teh razčlenjevalnikov so prislovna določila: namreč ravno prislovna določila so glede na obveznost ali neobveznost v stavčnih povedih tista mejna skladijsko-pomenska dopolnila, ki zahtevajo stalno ponatančevanje strojnih analizatorjev zlasti na ravni strukturno- ali funkcijskoscladenjskih razmerij med pojavnicami znotraj stavčne in večstavčne povedi, potem še na pomenskoscladenjski ravni med povedjem in njegovimi udeleženci oz. udeleženskimi vlogami, in tudi na tematsko-rematski ravni, v koreferenčnih razmerjih, kar sodi v sporočanje perspektivo besedila.

Delo torej s poudarjanjem soodvisnostnega razmerja med funkcijo in obliko ter obliko in funkcijo (še posebej je izpostavljeno delo Jarmile Panevové *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Academia, Praha, 1980) ne skriva eno izmed pomembnejših ambicij: s pomočjo obsežnega empiričnega jezikovnega opisa naučiti računalniške programe čim natančnejšega prepoznavanja in s tem tudi razločevanja različnih skladijskih enot in skladijskih razmerij

¹ To potrjuje tudi ena najnovejših razprav Funkční generativní popis – rámeček pro konzistentní popis gramatiky (Naše řeč, 103(1–2), 2020: 55–78) soavtoric Jarmile Panevové, Eve Hajičové, Václave Kettnerové, Veronike Kolářové, Markéte Lopatkové, Marie Mikulové a Magde Ševčíkové.

² Razmerje med funkcijo in obliko je v FGP razdeljeno na pet jezikovnih ravni (fonološko, morfofonološko, morfemsko, skladijsko in pomensko) in je oblikovano kot postopek tvorbe pravilnih stavkov z izhodiščem na pomenski ravni (tj. na pomenskoscladenjski ali tektogramatični ravnini).

v določenem jeziku, konkretno v češčini. Poleg želje po podrobnejši skladijsko-pomenski predstavitvi prislovnih določil je avtorici s sodelavci gnala tudi praktičnouporabna želja, da bi z natančnejšo klasifikacijo prislovnih določil dosegli tudi boljšo učljivost in s tem natančnost programov za strojno prevajanje.

V monografiji je na podlagi podrobnejše analize obsežnih korpusnih podatkov predstavljen aktualen opis oblik in funkcij za prostorske in časovne okoliščine. Rezultat je podroben seznam okoliščinskih pomenov in njihovih natančnejših pomenskih podtipov, vključno s seznamom možnih izraznih uresničitev, ki so gradivno podprte s primeri resnične rabe. Analiza se osredotoča na opis določitve prostorskega in časovnega kot jedra okoliščinskih pomenov, zato so v ospredju vse obliko-zgradbene možnosti v najrazličnejših skladijskih vlogah, ki jih (še) dopušča prislovnodoločilna vloga v povedi.

Kratka zgradbeno-vsebinska predstavitev. Knjiga ima obsežen teoretični del, v katerem so opisana osnovna načela analize (opredelitve okoliščinskih determinacij oz. usmeritev, načela razmejitev natančnejših in s tem tudi specializiranejših pomenov okoliščinskih prislovnih določil, sinonimičnost in dvoumnost v razmerju oblika vs. funkcija, določitev množice sekundarnih predlogov, in dodani so tudi drugotni vezniki. V tem uvodnem teoretičnem delu s podnaslovom Teoretični okvir in gradivni viri so dovolj natančno predstavljene lastnosti in zmožnosti uporabljenih čeških korpusov in specializiranih podkorpusov in s tem je v presojo dana ponudba razpoložljivega gradiva in orodja za obravnavano jezikovno analizo. Jedro monografije je njen II. del, v katerem so predstavljena merila za analizo prostorskih in časovnih prislovnih določil, v IV. delu pa so v obliki preglednih seznamov t. i. predložnozveznih okoliščinskih skladijskih enot oz. »funktorjev« za prostor in čas popisane vse dejansko uporabljene predložne zveze v skladijski vlogi prislovnih določil kraja in časa, navedena je njihova raba v konkretnih stavkih. Tako potrjene rabe v konkretnih povedih so hkrati tudi konkretne vzorčne obliko-skladijske potrditve rab vseh možnih okoliščinskih dopolnil prostora in časa določenega jezika; te popisane vzorčne rabe se kot posplošene obliko-skladijske oznake lahko uporabljajo v strojnih jezikovnih obravnavah in za namene strojnega prevajanja. Vmesni III. del knjige vključuje dve študiji: prva je primerjava prostorskih določitev v pisnem in govorjenem besedilu, druga študija pa je kontrastivna raziskava o izražanju osnovnih prostorskih pomenov v češčini in njihovih ustreznikov v angleščini. Kot glavni vir jezikovnega gradiva je uporabljena praška baza oblik in funkcij ForFun, izdelana na podlagi Praških odvisnostnih drevesnic Prague Dependency Treebank (PDT).

Z vidika zgradbe je treba še poudariti, da je monografija pregledno in smiselno zasnovana, kar je velika olajšava tudi in zlasti za tujejezičnega bralca, ker v teh primerih ravno pregledna in smiselna razvrstitev obravnavanih pojavov omogoča sprotno kontrastivno razmišljanje in iskanje vzporednih rešitev v drugem jeziku.

Izbrani vsebinski poudarki s komentarjem. Obravnava ravno prislovnih določil kraja in časa seveda ni prav nič naključna. Te okoliščinske skladijske enote so namreč tako obliko-zgradbeno kot tudi na pomenski ravnini globinskih sklonov oz. udeleženskih vlog najzahtevnejše z vidika kompleksne obliko-skladijsko-pomenske predstavitve. Zato so za jezikoslovno-tehnološko skupino strokovnjakov predstavljale izziv; in po vsej verjetnosti so si češki kolegi z obravnavo prostorskih in časovnih okoliščin načrtali nadaljevanje še z vzročnimi in načinovnimi okoliščinami, kar v smislu zahtevnosti utegne biti še večji izziv. Velika prednost češke skupine pri tem izzivu pa je bila, kot je bilo že predhodno omejeno, da razpolaga z ustrezno dorečenim jezikoslovnim védenjem in primerno obsežnim in označenim gradivom in spremnimi programskimi orodji; velika prednost češke skupine je tudi, da vključuje eksperte različnih generacij, kar še nadgradi védenje in utrjuje kontinuum raziskav.

Monografsko delo je teoretično zasnovano na izbrani jezikoslovni literaturi, ki ima na Češkem bogato dolgodesetletno tradicijo, kar med drugim dokazuje uporabljeno delo Petra Sgalla (1967).³ To seveda kaže tudi na ponovno ovrednotenje nekaterih jezikoslovnih del, kar je tako z vidika določenega jezika kot zlasti z vidika jezikoslovnega kontinuuma nasploh prepotrebno in zato hvalevredno.

Vsa teoretična in gradivna zasnova obravnavane jeziko(slo)ne analize je skladijsko kompleksna, saj obsega kar tri ravnine skladanja: morfološko oz. oblikoslovno ravnino, v nadaljevanju oblikoskladijsko ravnino, ki kot skladijsko površinska ravnina vključuje stavčnoočlensko analizo, in osnova vsega je pomenska skladnja, ki v smislu globinskih sklonov temelji na povedju in udeleženskih vlogah posameznih udeležencev.

Osnovne prvine jezikoslovne analize so skladijske enote, in sicer prostorska in časovna prislovna določila, ki se po funkcijskem opisu odvisnostnih skladijskih razmerij delijo na »funktorje«, ki označujejo odvisna skladijska razmerja v smislu vezljivih delovalnikov ali prostih nevezljivih dopolnil glede na povedkovo organizacijsko jedro. Ob funktorjih so še t. i. »subfunktorji«, največkrat v skladijskopomenski vlogi predlogov, ki omogočajo različne pomensko-skladijske različice znotraj obstoječih funktorjev, ki so tokrat prostorska in časovna prislovna določila tipa *v mestu, po mestu, na mestu, v nedeljo, na nedeljo, pred nedeljo, za nedeljo*, tudi na *predstavitvi/srečanju, pri predstavitvi/srečanju, po predstavitvi/srečanju* ipd. Sproti je opozarjano tudi na možne ubesedene oz. upovedene dvoumnosti kot je npr. *Na stolpu je znamenje*, kar se lahko izkušensko razlaga kot 'Na vrhu stolpa je znamenje' ali 'Na steni stolpa je znamenje' ipd. Torej besedilo in kontekst sta tista, ki omogočata pravilni izbor oblike glede na ustrezno funkcijo oz. ustrezna skladijska vloga usmerja izbiro najustreznejših oblik.

Navedeni sezname upoštevanih okoliščinskih »funktorjev« in »subfunktorjev«, torej okoliščinskih skladijskih enot in podenot, so tudi zaradi skladijskopomenske podobnosti češčine in slovenščine v celoti uporabljivi tudi za slovenščino, in to že do sedaj pri nas ni moglo ostati neopaženo, ker je sodelovanje s češkimi jezikoslovci na področju skladijskega označevanja besedilnih korpusov steklo že v prvih letih po letu 2000.

Znotraj obliko-zgradbene obravnave skladijskih enot in podenot se delo vsaj dotakne tudi problematike rabe drugotnih oz. sekundarnih predlogov tipa *blizu, zraven*, ki izražanje okoliščinskih razmerij praviloma ponatančijo.⁴

Tudi sicer analiza žive rabe navadno prinaša vedno nove izzive v obliki še neprepzanih in neopredeljenih skladijskih enot in podenot, ki jih je treba sproti primerjalno ustrezno označiti in uvrstiti. Kot je bilo že omenjeno, je v osnovi analize že preverjena obliko-skladijsko-pomenska mreža s pretvorbeno vzajemnimi razmerji med ravninami. To pomeni, da so pri podrobnejši obravnavi prislovnih določil kraja in časa izhodiščne udeleženske vloge za kraj (mesto, izhodišče, cilj, pot) in za čas (sočasnost, predčasnost, naslednost, začetnost, končnost in količinskost časa), sledijo oblikovne možnosti za kraj in čas (predložni skloni, specifika češčine je tudi brezpredložni orodnik, prislovni izrazi in stavčni odvisniki), skladijsko pa so s pomenom povedkov vezljivostno povezana zlasti prislovna določila kraja, nasprotno pa časovna prislovna določila praviloma niso vezljiva dopolnila oz. je njihova obvezna povezava s povedkom linearno omejena na nujnost časovnega začetka ali konca.

³ Petr Sgall (1967) v monografiji *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, Praha: Academia.

⁴ Seveda je opozorjeno in napoteno tudi na natančna merila popredloženja v monografiji *Sekundární předložky v současné spisovné češtině* L. Kroupové (1985) in po njej so ta merila povzeta tudi v *Mluvnice češtiny II* (M. Komárek idr. 1986: 205 >).

V kontekstu digitalizacije jezikov je temeljit obliko-skladenjski popis vseh okoliščinskih rab za prostor in čas še en korak k večji formalizaciji in avtomatizaciji: z zbranimi, opredeljenimi in označenimi skladenjskimi razmerji za izražanje prostora in časa se lahko bistveno izboljša tudi strojno prepoznavanje posameznega jezika.

Mogoče bi si kot zaključno potrditev takšne študije zaželeli še prikaz strojnega prevoda s spremnim komentarjem o uspešnosti vključenih oznak za okoliščinska razmerja, tj. o doprinosu k izboljšanju njihove zaznave v besedilih in posledično k izboljšanju strojnega prevoda nasploh. Ker pa je možnost tovrstnega spremljanja dána oz. dostopna, vključno z novimi izboljšavami, ki še sledijo, je bolj bistveno to, da zdaj imamo tudi monografijo, ki natančneje predstavlja in opisuje možnosti dodatnih in nadaljnjih izboljšav pri skladenjskem označevanju korpusov.

Za sklep. Delo je lahko primer opisa zmožnosti sodobnega jezikoslovja, in to na primeru slovanskega jezika, kar je za nas še posebej aktualno in uporabno. In čeprav tovrstne raziskave tudi v našem prostoru vsaj zadnji dve desetletji niso več novost,¹ pa nam prav takšne študije kot je ta češka poleg strokovnega zanimanja vzbudijo tudi malo občudovanja in tistega zdravega zavidanja. Slednje se vzbudi, ko opazimo, v kakšni enakovredni sinergiji lahko sodelujeta jezikoslovje in računalniška oz. programerska stroka, in to brez kakršnih koli opaznih zastranitev ali škodljivih kompromisov v smer banaliziranja jezikoslovnih interpretacij. Upajmo, da je za tako zdravo enakopravno sinergijo strok potrebnih le več desetletij in s tem tudi več generacij: če je temu tako, potem smo na pravi poti.

Andreja Žele

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani;
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
andreja.zele@ff.uni-lj.si
DOI 10.57589/srl.v70i1.3988

¹ Na podlagi oblikoskladenjsko označenih drevesnic kot sta Penn Treebank in Prague Dependency Treebank smo pri nas, na inštitutu Jožef Stefan, v letih 2003–2006 zasnovali tudi Slovensko odvisnostno drevesnico (SDT). Ta prvi skladenjsko označen korpus slovenščine je lahko nastal ravno po konceptu korpusa čeških pisnih besedil Prague Dependency Treebank (PDT), ki je kot površinsko- in pomenskoskladenjsko označen korpus bil tudi vzorec za gradnjo podobnih skladenjsko označenih korpusov morfološko bogatih jezikov s prostim besednim redom. O tem podrobneje v monografiji N. Ledinek *Slovenska skladnja v oblikoskladenjsko in skladenjsko označenih korpusih slovenščine* (2014, 244 str.).